

Микола МАЩЕНКО
академік АМУ, академік-секретар
відділення кіномистецтва АМУ,
народний артист України

ДОВГЕ ПОВЕРНЕННЯ (Нотатки про драматичну долю фільму К. Муратової «Довгі проводи»)

Сьогодні Кіра Муратова визнана як високоталановитий кінорежисер, надзвичайна особистість. Народна артистка України, дійсний член (академік) Академії мистецтв України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, лауреат Державної премії ім. Олександра Довженка, володарка багатьох нагород престижних кінофестивалів, серед яких, зокрема, дві премії Міжнародного кінофестивалю в Локарно, спеціальний приз Берлінського кінофестивалю, три Премії «Ніка», премія «Тріумф», три премії кінофестивалю «Кінотавр». На чотирьох кінофестивалях удостоювалася призів за кращу режисуру. А за фільм «Захоплення» Кіра Муратова отримала дві «Ніки» – за кращий фільм і за кращу режисуру.

Геніальний кінорежисер Сергій Параджанов сказав: «Кіра Муратова – кращий кінорежисер Одеської кіностудії, України, всього Радянського Союзу». Сказав у найважчий період її життя, подав голос за захисту, підтримки крізь колючий дріт свого несправедливого ув'язнення.

Нині Кіра Георгіївна багато знімає, ніби надолу жує відібрані у неї роки життя і творчості. Знімає талановиті фільми. Кожний новий її твір стає помітним явищем не лише нашого кіномистецтва – вона має неспростовний авторитет у всьому кіно світі. Сьогоднішні великі успіхи К. Муратової не заважають їй залишатися скромною, доброзичливою, чуйною, воістину чесною і сумлінною особистістю.

А втім, не слід забувати, наскільки нелегким був її творчий шлях до вершин! Яким жорстоким гонінням піддавалася вона упродовж довгих років! Позбавлена права знімати, залишалася 15 років без засобів існування. (Може, не всі знають, що кінорежисер отримує зарплату тільки під час зйомок).

Звалилися нанеї всі біди водночас – навздогін заїї талановитим, гостро проблемним фільмом «Довгі проводи».

Двадцять два роки тому, ще в минулому тисячолітті, я написав про поневір'яння Кіри Муратової, а естаттю публікувати не стали. І пригадати про це зовсім не гріх, оскільки ж сьогодні в керівних інстанціях є такі собі непомітні люди, які допомогти не хочуть, а от зашкодити – можуть, до того ж, найсерйознішим чином та ще й з великим задоволенням.

На підтвердження сказаного наведу достатньо яскравий приклад. Віктор Гресь, український кінорежисер, володар кількох призів міжнародних кінофестивалів, упродовж дев'ятидцяти років марно пробивався до постановки фільму «Тарас Бульба». Ще перший Президент України Леонід Кравчук, якому я приніс листа з проханням посприяти запускові фільму, безкоштовно написав резолюцію – «негайно» і порадив передати цей лист тодішньому прем'єр-міністрові України. Леонід Кучма з меншим зусиллям висловив готовність фінансувати виробництво фільму, якого глядач чекає уже багато років. Здавалося, шлях Віктору Гресю відкрито.

Активно підтримував постановку кінострічки «Тарас Бульба» і нинішній Президент України Віктор Ющенко. Більш того, він прочитав сценарій, зателефонував В. Гресю, дав високу оцінку сценарію, сказав про необхідність його реалізації. Однак, незважаючи на це, творча справа В. Греся залишається в такому ж стані, що й вісімнадцять років тому.

Згадав про Віктора Греся, аби підкреслити думку про те, що драматична доля Кіри Муратової може повторитися в долі будь-якого кінодіяча.

Вирішивши написати статтю про Кіру Георгіївну ще за часів гонінь, зателефонував багатом кінокритикам. Ставив єдине запитання: як вони сприймають фільми Кіри Муратової «Довгі проводи», «Короткі зустрічі». Першим відгукнувся Костянтин Щербаков. Цитую його дослівно:

«Правда, любов, доброта, порядність. У фільмах Кіри Муратової «Короткі зустрічі», «Довгі проводи» і сьогодні живе, б'ється тривога за долю саме тих цінностей, яких нічим замінити і нічим заповнити; живе в них також відчуття того, що повсякденна вірність буде піддана жорстокому випробуванню – спочатку скрадливо, а надалі все більш іззнахабною вседозволеністю». У 1987 році, не пам'ятаю, в якій газеті, він повторить ці слова.

Тоді ж зателефонував я Юреневу, одному з наймаститіших дослідників кіномистецтва. Він відразу сказав, що не може підтримати кінокартину «Довгі проводи». І пояснив, чому: кінорежисер Кіра Муратова, наслідуючи модерністських художників Заходу, зобразила своїх героїв хворобливо невлаштованими, незадоволеними, невпевненими, усучільних сумнівах, аленерозкрила соціальні причини цих непростих явищ! І, найголовніше, не висловила здо- статньою ясністю свого ставлення до смутку і безвілля героїв свого фільму».

При цьому майже з тих само причин піддав критиці фільми «Червневий дощ», «Сіра хвороба» та інші, назви яких не запам'яталися. Через декілька років, коли цунамі нещадної критики фільмів Кіри Георгіївни поволі стихли, подзвонив йому знову. Повідомив, що Спілка кінематографістів України збирається висунути кінокартину «Довгі проводи» на здобуття Державної премії СРСР. Сказав, що сподівається на його підтримку в цю нову добу. Він, як і раніше, виказав негативне ставлення до фільму: «Я незмінюю своєї думки на догод часу або новій кон'юктурі». Не приховую, я не став з ним сперечатися. Навпаки, висловив пошану до його принципової позиції. Тим паче, що його критика була інтелігентною, стриманою.

Вирішив звернутися до маститих українських дослідників мистецтва. І напершом дуже обікся. Це був Михалевич, що колись нещадно розкритикував моїх «Комісарів» у журналі «Мистецтво кіно». Почувши назву фільму, він вибухнув несамовитим гнівом: «Довгі проводи»?! На Держпремію СРСР?! Так це ж махрова контрреволюційна антирадянщина!!!».

Коли видатний композитор нашого часу Дмитро Шостакович почував софійському концертному залі «Болгарія» свою, у той час заборонену в Радянському Союзі «Восьму симфонію», він розхвилювався до сліз і довго не міг заспокоїтися. Публіка, приголомшена доглибини душі могутньою музикою, стоя чивітала його бурхливими оваціями. Сцена була буквально завалена квітами. Зібравшись з силами, Д. Шостакович сказав слухачам, які затамували подих, всього кілька слів, однак скільки непростого сенсу вмістилося в них:

– Сьогодні я заново народився і проживу однією симфонією довше.

Не знаю чому, але саме ці слова згадалися мені відразу, коли вирішив написати про фільм «Довгі проводи». Як і згадана «Восьма симфонія», цей талановитий фільм Кіри Муратової свого часу був звинувачений у несусвітних гріхах, підданий жорстокій критиці, а його прокат на екранах країни спочатку був припинений, а згодом і взагалі суворо заборонений, або, як тоді казали, фільм був «покладений на полицю».

І ось через багато болісних років очікування кінокартину «Довгі проводи» нарешті реабілітовано, публічно визнана її «невинність», і вона повернулася до людей, для яких, власне, і створювалася в творчих муках, у пристрасному горінні і тривогах, у світлій надії, що послужить духовному відродженню народу. Так, саме про духовність, про моральність окремої людини і суспільства в цілому турбувалася Кіра Муратова, створюючи свій фільм. І в цих її тривогах не було йтінілакування дійсності, щовже насаджувалося вольовим чином не лише в кіно – у всіх галузях нашої діяльності.

Потрібно було мати мужність – громадянську, художницьку, – щоб не поступитися совістю і говорити мовою правди про все, щовладно починало гальмувати наш розвиток. Водночас все настирніше входила в практику мистецтва «теорія», що передбачала показ життя не таким, яким воно було насправді, а в «розвитку» – головним чином, поза реальністю. Проте

Кіра Муратова непохитно показувала у своїх фільмах життя за законами великої художньої правди. З болем, зі стриманим гнівом виявляла вона симптоми нездорових суспільних явищ, що її турбували. З одного боку, вона немовби попереджала про їхню небезпеку, з іншого – наближала час великих змін. Так само, як це робив О. Гончар своїм романом «Собор», як багато інших діячів нашої культури, чий твір, як на сполох, були тривогу з приводу всього негативного, бездуховного.

Небезхвилювання згадую той тривожний час, коли фільм не лише був знятий з екранів, не встигнувши на них, як слід, з'явитися, а ще й був підданий публічній «прочуханці». Адже засталою традицією, його треба було публічно засудити: комусьду же хотілося своєю особисту думку неодмінно перелицювати на всенародну. Рудименти цієї помилкової «всенародності» нема-нема та і тепер проявляться то в одному випадку, то в іншому.

Зі щирою гордістю думаю про українських кінематографістів, тих моїх колег, хто, попри все, не засуджував фільм Кіри Муратової. Навпаки, говорили сміливо, відкрито, доказово, що «Довгі проводи» – значний, самобутній твір нашого кіномистецтва. Особливо це виявилось, коли Спілці кінематографістів України було наведено обговорення постанови УККПУ стосовно згаданої вище кінокартини Кіри Муратової.

Які належали подібних випадках, кінематографісти висловили бажання перед обговоренням постанови ЦК КПУ переглянути фільм. Не пам'ятаю іншого такого пильного, зацікавленого перегляду. Стояла така тиша, ніби всі завмерли. І ще зазначувід себе – цього разу картина сподобалася більше, ніж на всіх попередніх переглядах, яких у зв'язку зі скандалом навколо фільму було більш ніж достатньо.

Після перегляду наступила благословенна мить тиші. Чулося навіть прискорене биття серцець. А потім тиша вибухнула бурхливими аплодисментами. Вони звучали як протест проти постанови ЦК КПУ. У зв'язку з хворобою першого секретаря Спілки кінематографістів України Т. Левчука мені, як другому секретареві, довелося вести це непросте обговорення.

Необхідно було, якщо не всім, то більшості, виступити проти постанови ЦК КПУ і захистити нашу дорогу колегу – Кіру Муратову. Першим попросив слово Леонід Осика. Його виступ та виступи інших фахівців наводжу за протоколом обговорення.

Витяг з протоколу обговорення фільму, що відбулося 5.1.1972 року:

«Картина Кіри Муратової «Довгі проводи» несподівана і дивна, надзвичайна мова кінорозповіді». Л. Осика, кінорежисер.

«Сьогодні ми дивилися вівтвір мистецтва – «Довгі проводи». Гостро проблемна картина: в ній показаний типовий образ радянської жінки, матері. Таких жінок і матерів у нашій країні багато... Такі обставини. Це саме життя. Картина зроблена розумно, рукою майстра, з душею». З. Навроцький, кінорежисер.

«Фільм «Довгі проводи» – це роман про жінку з невлаштованою долею. Міра нестандартності картини перекликається з мірою таланту режисера. У фільмі про все розказується цікаво, своєрідно, неповторно. Режисер має свій погляд, свою точку зору на все, що він показує... Я належу до тих, кому картина подобається». В. Довгань, засл. діяч мистецтв УРСР, кінорежисер.

«Картина «Довгі проводи» – саме життя в чесному його показі. Коли художник показує правду – це благородно». А. Муратов, кінорежисер.

«Картина «Довгі проводи» мені сподобалася. Зрозуміло, що її робив художник, який примушує думати. Режисер намагається відкрити нові соціальні типи, які, на жаль, є в нашому житті». Є. Загданський, сценарист, критик.

«Багато в чому мене зрозуміли правильно, хоча деякі сцени, як з'ясувалося, і незрозумілі. Але я вважаю, що їх не потрібно розшифровувати, оскільки все, розкрито до кінця, може виявитися нецікавим. Хочу сказати: мені подобається моя героїня, її жвавість, її несхожість, її загадковість... Я особисто люблю дивитися те, чого я ще не знаю». Кіра Муратова, режисер фільму «Довгі проводи».

Хоча такий активний захист фільму і не зміг «виправдати» його, але принципова, чесна позиція допомогла нам залишитися самими собою і зберегти в собі найголовніше, без чого взагалі не може бути художника – гідність, совість.

Тоді ж, 1972 року, ми пропонували послати картину «Довгі проводи» на Всесоюзний кінофестиваль, який проходив у столиці Грузії Тбілісі. Невийшло. Через 15 років Всесоюзний фестиваль, погостювавши у всіх республіках, знову повернувся до Тбілісі. І цього разу вже було ясно – фільм Кіри Муратової, нарешті, репрезентуватиме на ньому український кінематограф.

Ні у кого не було ані найменшого сумніву щодо його успіху. І йшлося не стільки про фестивальні призи, скільки про свято торжества справедливості. І, звичайно ж, фільм Муратової переміг!

Кіра Муратова – видатна, яскрава, самотня особистість. Може, тому в її долі так виразно відобразився час у всьому обсязі і розмаїтті, не виключаючи і багато болю, років, що безповоротно пішли, коли вона через чийсь заборону не знімала фільми і вже не зніме їх ніколи. Зніме інші, але ті, що пішли разом з роками простою, не зніме. І хто зна, може, саме найкращі залишилися невітленими. Тому, напевно, свято, повернене Кірі Муратовій і всім, для кого дорогий її тривожний кінематограф, водночас і радісне, і надзвичайно сумне.

Хтось неодмінно скаже: «Для чого згадувати все це тепер, коли настали інші часи?». Відповідь тут одна – для відновлення історичної справедливості. Тому що час – це не безіменна висота. Час – це люди, і вони визначають, яким бути часу – жорстоким, шаленим або добрим, мудрим, справедливим чи несправедливим.

Витяз з «Довідки» про фільм «Довгі проводи», поданої від 14.01.72 року сектором кіно відділу культури ЦК Компартії України:

«Сценарій («Довгі проводи» К.М.) давав підставу для створення ще одного фільму, який міг виявитися повчальним як для батьків, так і для дітей. На прикладі кінокартин «Перехідний вік», «Доживемо до понеділка», «Переступи поріг», «А якщо це любов?» і т. д.

Проте цього не сталося з вини режисера. Кіра Муратова (її попередній фільм «Короткі зустрічі») зняла цей сюжет так, що фільм вийшов дуже похмурим. Підбором акторів, їх типажів, зображенням антуражу, спеціальними шумовими і світловими ефектами, а також музикою режисер створила атмосферу житейської невлаштованості «маленької людини», її «самотність», її «драму». Актриса З. Шарко (Ленінград) створила образ істеричної (майже вклінічному прояві) жінки. Її ніхто не розуміє, навіть син, усі кривдять – врешті-решт, вона стає вкрай виснаженою; фільм, по суті, продовжує картину побутового хаосу, змальовану в уже згадуваній стрічці того ж режисера «Короткі зустрічі», а також «Міський романс» і «Фокусник» П. Тодоровського, і є свідомим певного проникнення в наше кіномистецтво дрібнобуржуазної ідеології. Це несоціалістичний, міщанський реалізм...

Робота ця ускладнилася тим, що, як у процесі зйомок, так і після закінчення фільму, Кірі Муратовій надавали і надають відверту допомогу, демонстративно підтримуючи все негативне, все тіньове в її баченні світу, деякі московські кінематографісти, зокрема зі Спілки кінематографістів СРСР. У той час, як Комітет кінематографії УРСР дав цьому фільму 3 категорію – що є єдиною умовою виходу його на екрани, учасники обговорення фільму в Спілці кінематографістів СРСР визнали можливим посилати вітальні телеграми К. Муратовій до Одеси, протиставляючи їй таким чином Комітету кінематографії, Одеському обкому і керівництву студії і знецінюючи всю їхню виховну роботу».

Коментарі до цієї «Довідки», як то кажуть, зайві. Суб'єктивістська оцінка фільму давалася рівно через 10 днів після його обговорення в Спілці кінематографістів України, де картині Муратової була дана висока оцінка. Якби партійні керівники відмовилися від жорсткої установки «звинуватити фільм» і якби автор «Довідки» прислухався до голосу художників, я упевнений, що все навколо Кіри Муратової і її фільмів склалося б по-іншому. Сьогодні нам потрібно було б звинуватити переслідувачів Кіри Муратової... і, мабуть, уже час. Адже саме з цього «документа» і почалася складна доля і фільму, і його автора.

У «Довідці» («Доповідній записці») відділу культури ЦК Компартії України від 21 січня 1972 року майже тими ж словами, однак ще різкіше йшлося про фільм «Довгі проводи». Наголошувалося, що він неприйнятний в ідейно-художньому відношенні. «В ньому односторонньо, похмурими фарбами зображується наше життя, відтворюється атмосфера житейських розладів, невлаштованості і трагічної самотності героїв, фільм створений за принципами, чужими для методу соціалістичного реалізму, і є свідомим повним проникненням іщанської (дрібнобуржуазної) ідеології в наше мистецтво. Виходячи з цього, і було поставлено питання про вилучення «Довгих проводів» з репертуару кінотеатрів і т. п.»

Сьогодні в незалежній Україні в усіх галузях людської діяльності відбулися глобальні зміни, рівно як і в українському кінематографі. Кіно знімають знову ж таки одиниці, якщо знаходять засоби фінансування. Багато хто ностальгує за радянськими часами, коли держава фінансувала десятки кінокартин – талановитих і непомітних, бажаних керівництву і неугодних, що ховалися на «полицю».

А інші з радістю сприймають відчуття свободи творчості з відходом партійної ідеології і жорсткого диктату у сфері мистецтва, творять, організовують власні студії або перебувають у постійному пошуку спонсорів. Втім, не слід, звичайно, думати, що все нове – ідеї, технології, способи організації кіновиробництва – словом, те, що прийшло з українського кінематографу, як справді необхідне для його розвитку, всім без винятку до душі. Ні. Є ще люди, які сподіваються на непорушність формули, народженої тим часом, що відходить: «Було, як було, а буде... – як було». Крім того, самій несправедливості, – як хтось мудро сказав, – властиво відроджуватися знов і знов, і єдиний спосіб боротьби з нею – це насаджувати сади пам'яті.

«Восьма симфонія» Д. Шостаковича, «Собор» О. Гончара, вірші В. Стуса, В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, як і кінострічка К. Муратової «Довгі проводи» – це все твори із саду людської пам'яті.

Швидко плине час, ще швидше старіють твори кіномистецтва. Але фільм «Довгі проводи» і через багато років перебування «на полиці» заборони залишився глибоким за думкою, вражаючим за достовірністю. Його незаперечно художньо-естетична цінність абсолютне зменшилася, екранна мова аніскільки не застаріла. Більше того, будучи як справжнім документом часу, що вже пішов, картина вписується і в новий – так, наче створена за його велінням. Це властиво тільки творам, позначеним особливим світлом таланту. Світлом художницького передбачення.

Протягом десятиріч Кіра Георгіївна Муратова залишалася і залишається для нас, діячів кіно, зразком справжнього, непохитного художника-борця. Чесні майстри мистецтва віддавали і віддають належне мужності, витримці Кіри Муратової, яка з високою гідністю перенесла багаторічне гоніння. Вона ніколи не прикидалася інтелігентною – вона була і залишається по-справжньому інтелігентною людиною, високодуховною. Ніколи не припинувалася, не канючила уможовладців. На це також була потрібна мужність не менша, ніж на створення фільмів. Життєвих, актуальних на всі часи. При перегляді їх тепер мене неодноразово охоплювало глибоке потрясіння. Власне, така ж буря відчуттів, емоцій свого часу я переживав, коли дивився «Андрія Рубльова» Андрія Тарковського, «Польоти уві сні та наяву» Роми Балаяна, «В бій ідуть тільки «старики» Леоніда Бикова, «Камінний хрест» Леоніда Осики.

Через багато років після обговорення в СК України партійної постанови один з працівників ЦК КПУ, по секрету, звичайно, дав мені почитати звіт представника ЦК, присутнього на обговоренні постанови ЦК КПУ. В ньому наводилися вислови виступаючих. Це був приголомшливий наклеп на всіх. У кінці автор (з етичних міркувань не вказуватиму його ім'я), зокрема, написав: «Ведучий обговорення, другий секретар Спілки кінематографістів України абсолютно не впорався зі своїми обов'язками. В результаті кінематографісти України, присутні на обговоренні «народної» постанови ЦК КПУ, не тільки не підтримали постанову, а різко засудили її і активно підтримали Кіру Муратову та її фільм «Довгі проводи».

Доніс на всіх і знайшов винних. Як кажуть, ні відняти, ні додати.